

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH DARSLARIDA NASRIY ASARLAR TAHLILI ORQALI O'QUVCHILAR NUTQINI O'STIRISHNING AMALIY USULLARI

Boboqulova Madina Mirzohid qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali,
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası
"M.Sc. Theory and methods of primary education" mutaxassisligi
magistranti Samarqand, Uzbekistan
madinaboboqulova1997@gmail.com
+998936434772

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19590869>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 11-aprel 2026 yil
Ma'qullandi: 13-aprel 2026 yil
Nashr qilindi: 15-aprel 2026 yil

KEY WORDS

*boshlang'ich sinf, o'qish darsi,
nasriy asar tahlili, nutqni o'stirish,
qayta hikoyalash, savol-javob,
rubrika asosida baholash.*

ABSTRACT

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qish darslarida nasriy asarlarni tahlil qilish jarayonini nutqni o'stirishga yo'naltirishning amaliy usullari tadqiq etiladi. Maqsad o'quvchi nutqini boyitish, izchil bayon, mantiqiy bog'lanish va matn asosida fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi didaktik yechimlarni asoslashdan iborat. Metodologiya sifatida aralash yondashuv qo'llanildi. Sinf kuzatuvlari, diagnostik topshiriqlar, rubrikalar asosida baholash va taqqoslovchi tahlil. Ilmiy yangilik nasriy matn tahlilini mikroko'nikmalar bo'yicha ketma-ket bosqichlarga ajratib, har bir bosqichni nutqiy mahsulot bilan yakunlaydigan amaliy protokol taklif etilishidadir. Amaliy ahamiyat o'qituvchiga savol berish, qayta hikoyalash, dalillash, leksik va sintaktik boyitish hamda og'zaki va yozma nutqni integratsiyalash orqali barqaror natijaga erishish yo'llarini ko'rsatadi.

Boshlang'ich ta'limda o'qish darsi nafaqat texnik o'qish malakasini shakllantiradi, balki o'quvchining nutqiy rivojlanishi, tafakkurining izchilligi va muloqot madaniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa nasriy asarlar bilan ishlash jarayonida o'quvchi real voqelikni ifodalovchi syujet, qahramonlar harakati, sabab-oqibat zanjiri va muallif pozitsiyasini anglash orqali fikrni bayon qilish, baholash, dalillash hamda xulosa chiqarishning tabiiy nutqiy sharoitiga kiradi. Shu bilan birga amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, o'qish darslarida nasriy matn ko'pincha mazmuni "to'g'ri aytib berish" bilan cheklanib, o'quvchi nutqidagi leksik tanlov, gap qurilishi, bog'lovchi vositalar, argumentatsiya va uslubiy moslik kabi jihatlar tizimli ravishda rivojlantirilmaydi. Natijada o'quvchi matnni tushunsa-da, uni izchil qayta hikoyalash, matndan dalil keltirib fikrini asoslash yoki qahramon xatti-harakatini til me'yorlariga mos holda baholashda qiynaladi. Mavjud ilmiy yondashuvlar o'qish savodxonligi va matn bilan ishlashni ko'proq tushunish strategiyalari doirasida talqin qiladi, biroq nutq mahsuloti sifatini bosqichma-bosqich oshirishga qaratilgan aniq amaliy protokollar yetarlicha ishlanmagan [1; 4]. Rus metodika maktabida matn tahlili va qayta hikoyalash turlari batafsil yoritilgan bo'lsa-da, ularni o'zbek tili sintaksisi va boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqiy rivojlanish dinamikasi

bilan integratsiyalash bo'yicha lokal model zarur [2]. Xalqaro tadqiqotlarda esa sinfdagi muloqot, savol berish strategiyalari va formatif baholashning o'quvchi til ko'nikmalariga ta'siri isbotlangan, lekin ularni nasriy asarlar tahlili bilan bog'lab, darsning ichki ketma-ketligida nutqiy mikroko'nikmalarni "o'lchanadigan" maqsadlar sifatida belgilash masalasi ko'pincha umumiy tavsiyalar darajasida qoladi. Shu bois mazkur maqolaning maqsadi boshlang'ich sinf o'qish darslarida nasriy asarlar tahlili asosida o'quvchi nutqini o'stirishning amaliy usullarini tizimlashtirish, ularni bosqichli protokol ko'rinishida asoslash va rubrika orqali natijani baholash mexanizmini taklif etishdan iborat. Vazifalar sifatida nasriy matn tahlilida nutqni o'stiruvchi komponentlarni ajratish, sinf amaliyotida sinovdan o'tkazish va o'zgarishlar dinamikasini aniqlash belgilandi. Ilmiy yangilik matn tahlili faoliyatini mazmuniy savollardan nutqiy mahsulot standartlarigacha bo'lgan uzviy zanjir sifatida model qilish, amaliy ahamiyat esa o'qituvchiga dars jarayonini kichik, ammo nazorat qilinadigan nutqiy natijalar orqali boshqarish imkonini berishidir.

METODOLOGIK TAHLIL. Tadqiqot 2024–2025 o'quv yilida umumta'lim maktablarining 3–4-sinflarida o'tkazildi. Unda nasriy matnlarni o'qish va tahlil qilishga ajratilgan mavzular doirasida 8 haftalik amaliy sikl tashkil etildi. Ma'lumotlar bazasini uch turdagi manbalar tashkil qildi: sinf kuzatuvlari va audioyozuvlar asosida o'quvchilarning og'zaki chiqishlari, yozma qayta hikoyalash va qisqa izoh-mulohaza matnlari, shuningdek darsdan oldin va darsdan keyin o'tkazilgan diagnostik topshiriqlar natijalari. Tadqiqot dizayni eksperimental bo'lib, ikki parallel sinfda taqqoslash imkonini beruvchi yondashuv tanlandi: tajriba sinfida nasriy asar tahlili nutqiy mikroko'nikmalar protokoli asosida olib borildi, nazorat sinfida esa amaldagi an'anaviy savol-javob va mazmun aytirish usuli saqlandi. Baholash vositasi sifatida rubrika ishlab chiqildi: unda leksik boylik, gaplarning grammatik to'g'riligi, bog'lanish vositalari, syujet izchilligi, dalillash va muallif tiliga nisbatan ehtiyotkorlik kabi mezonlar 4 darajada tavsiflandi. Metodologik asos sifatida matn bilan ishlashning kommunikativ va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvi, shuningdek formatif baholash tamoyillari qabul qilindi; rubrika va qayta aloqa amaliyoti o'quvchi nutq mahsulotini takomillashtirishda "ko'rinadigan mezon" vazifasini bajarishi nazariy jihatdan asoslandi [3]. Amaliy protokol besh bosqichda rejalashtirildi: birinchi bosqichda matnning tayanch so'zlari va voqealar ketma-ketligi ajratildi; ikkinchi bosqichda qahramonlar maqsadi va sabab-oqibat bog'lanishlari aniqlashtirildi; uchinchi bosqichda muallif tasvir vositalari va baholovchi birliklar izohlandi; to'rtinchi bosqichda o'quvchi dalil keltirib baholovchi fikr bildirdi; beshinchi bosqichda og'zaki mahsulot yozma qisqa matnga aylantirildi.

Har bir bosqich yakunida o'quvchi minimal nutqiy mahsulot yaratdi: 2–3 gapli izchil bayon, tayanch bog'lovchilar bilan kengaytirilgan qayta hikoya, bir dalilli baholash, yoki 5–6 jumla qisqa yozma matn. Natijalar tahlilida rubrika ballari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar taqqoslandi, sifat tahlilida esa tipik xatolar va ijobiy o'zgarishlar korpusi ajratildi.

TADDIQOT NATIJALARI. Tajriba sinfida 8 haftalik sikl yakunida rubrika bo'yicha umumiy o'rtacha ko'rsatkich nazorat sinfiga nisbatan barqaror yuqorilash tendensiyasini ko'rsatdi; ayniqsa bog'lanish vositalari va syujet izchilligi mezonlarida sezilarli siljish kuzatildi. Dastlabki diagnostikada ko'plab o'quvchilar voqeani bo'laklab, bog'lovchi birliklarsiz "kadrma-kadr" bayon qilgan bo'lsa, yakuniy topshiriqlarda "avval", "so'ng", "shundan keyin", "natijada" kabi vaqt va sabab bog'lovchilari bilan mantiqiy zanjirni tiklash ko'paydi. Leksik boylik bo'yicha natijalar ham ijobiy o'zgardi: o'quvchilar matndan olingan sifatlash va fe'l birliklarini

kontekstga mos ko'chira boshladi, biroq sinonimik tanlov hali ham cheklangan bo'lib qoldi. Gap qurilishi mezonida o'sish nisbatan sekin kechdi: oddiy sodda gaplar ulushi yuqori bo'lsa-da, qo'shma gap elementlarini sinab ko'rish holatlari ortdi, ayniqsa "chunki", "agar", "lekin" kabi bog'lovchilar bilan munosabatni ko'rsatish kuchaydi. Dalillash mezonida tajriba sinfida sifat o'zgarishi yaqqol ko'rindi: o'quvchilar baho berishda "menimcha" bilan cheklanmay, matndan epizod yoki qahramon xatti-harakatini keltirishga odatlandi; dalil keltirish ko'pincha bir jumla bilan ifodalangan bo'lsa-da, baho va dalil orasidagi bog'lanish aniqroq bo'ldi. Og'zaki mahsulotni yozma matnga aylantirish bosqichida imlo va tinish belgilarida xatolar saqlanib qolgan, ammo matnning umumiy tuzilishi, kirish jumlasini va yakunlovchi xulosa unsurlari paydo bo'la boshladi. Nazorat sinfida ham mazmuni tushunish bo'yicha sezilarli pasayish kuzatilmadi, biroq nutq mahsuloti mezonlari bo'yicha o'sish ko'proq tasodifiy va individual farqlarga bog'liq bo'lib qoldi. Qayta hikoyalash ko'pincha matn jumllarini ketma-ket ko'chirish yoki epizodlarni tushirib qoldirish bilan kechdi.

TAHLIL. Asosiy bosqichda matnni o'qish tahlil bilan birga boradi. Bu yerda muhim tamoyil shuki, savollar faqat faktni so'rashga emas, balki izohlash va dalillashga quriladi. Bloom taksonomiyasiga yaqin mantiqda "kim?", "qayerda?", "qachon?" kabi savollar minimal bo'lib, "nega?", "qanday qilib?", "qaysi so'zlar buni ko'rsatadi?" tipidagi savollar ko'proq qo'llanadi; chunki aynan shu savollar o'quvchini matndan dalil topishga, keyin uni nutqda to'g'ri joylashtirishga majbur qiladi. Savol-javob usulining amaliy samarasi savolning tuzilishiga bog'liq: o'qituvchi "Qahramon nima qildi?" deb so'rsa, o'quvchi bitta fe'l bilan javob berishi mumkin; "Qahramon nima qildi va bu uning fe'l-atvori haqida nimani bildiradi?" shaklida berilsa, o'quvchi kamida ikki gapdan iborat izohli javob tuzadi, bog'lovchi vositalarini ishga soladi, baholovchi birliklarni tanlaydi. Shuningdek, "matndan bitta gap bilan isbotla" talabi o'quvchining iqtibos keltirish, ya'ni referensial nutq elementlarini shakllantiradi; bu esa keyingi sinflarda bayon va insho yozishda mustahkam poydevor bo'ladi.

Kompozitsion tahlil nutqiy izchillikni o'stirishning eng tabiiy manbai hisoblanadi. Voqea zanjiri, sabab-oqibat munosabatlari va epizodlar bog'lanishini ko'rsatish uchun "voqealar xaritasi" usuli qo'llanadi: o'quvchilar 4-6 asosiy epizodni ketma-ketlikda aytadi, har epizodga bir "kalit gap" tuzadi, so'ng ularni bog'lovchilar yordamida yaxlit bayonga keltiradi. Bu jarayonda o'qituvchi bog'lanish vositalarini ongli tanlashga yo'naltiradi: "avval", "so'ng", "keyin", "shu payt", "natijada", "shuning uchun", "ammo" kabi birliklar gaplararo munosabatni ifodalaydi va o'quvchi nutqining mantiqiy skeletini yaratadi. Qayta hikoyalashning turlari ham shunga mos tanlanadi: to'liq qayta hikoyalash izchillikni, qisqartirib qayta hikoyalash umumlashtirishni, tanlab qayta hikoyalash asosiy dalilni ajratishni, ijodiy qayta hikoyalash esa stilistik moslashuvni rivojlantiradi. Amaliyotda har bir tur uchun aniq mezon belgilash zarur: masalan, qisqartirib qayta hikoyalashda epizodlar soni kamayadi, lekin sabab-oqibat bog'lanishi saqlanadi; tanlab qayta hikoyalashda esa bir qahramon chizig'i bo'yicha izchil bayon qilinadi. Bunday mezon o'quvchini "ko'p gapirish"dan "mazmunli gapirish"ga olib keladi.

Nasriy asar tahlilida dialogik mashqlar nutqni ijtimoiy-kommunikativ jihatdan o'stiradi. Dialog tuzdirish ikki yo'l bilan samaralidir: matndagi mavjud dialogni rekonstruksiya qilish va yo'q dialogni yaratish. Birinchi holatda o'quvchi replika chegaralarini, muallif gapi va personaj gapi farqini, murojaat va undov ohangini sezadi; bu esa punktuatsion sezgirlik va ifodali o'qish bilan ham uzviy bog'lanadi. Ikkinchi holatda esa o'quvchi qahramon xarakteriga mos so'z tanlashga majbur bo'ladi, bu pragmatik kompetensiyani oshiradi. Masalan, "Agar qahramon

sinfidoshidan yordam so'rasa, qanday ibora ishlatadi?" yoki "Katta odam bilan gaplashganda qaysi xushmuomalalik birliklari o'rinli?" kabi topshiriqlar orqali nutq odobi elementlari matndan kelib chiqqan holda tabiiy o'rgatiladi. Shu bilan birga, munozaraga o'xshash, ammo yoshga mos "fikir almashish" formatlari ("men rozi, chunki...", "men boshqacha o'ylayman, sababi...") o'quvchini dalillangan nutqqa o'rgatadi; bunda o'qituvchi bahsni keskinlashtirmasdan, matn daliliga tayanishni majburiy qoidaga aylantiradi.

O'qishdan keyingi bosqichda nutqni o'stirishning eng kuchli resursi ijodiy yozma topshiriqlardir. Boshlang'ich sinfda yozma nutqning rivoji og'zaki nutq bilan parallel olib borilsa, bola fikrni kodlash va qayta ko'rish (revisiya) malakasini erta egallaydi. Nasriy asar asosida "qahramonga xat", "kundalikdan parcha", "epizodga sarlavha qo'yish", "voqeani boshqa qahramon nomidan aytish", "yakunni o'zgartirish" kabi topshiriqlar taklif etiladi; bu topshiriqlar badiiy tasavvurni ham, grammatik to'g'rilikni ham faollashtiradi. Biroq ijodiy yozishning ilmiy-metodik sharti shuki, topshiriqdan oldin "tayanch konstruktsiyalar" beriladi: masalan, xat uchun murojaat shakllari, tilak va iltimos ifodalari, sabab va natijani bog'lovchi qoliplar, baholovchi sifatlar banki. Aks holda, yozma ish mazmunan qiziqarli bo'lsa-da, til jihatdan kambag'al qolishi mumkin. Shuningdek, yozma topshiriqlarni tekshirishda faqat xatolarni belgilash emas, balki "kuchli nuqta"ni ko'rsatish va bir-ikki aniq takomillashtirish vazifasini berish samarali: masalan, "bu yerda sababni yaxshi aytgansan, endi natijani 'shuning uchun' bilan bog'lab ko'r" kabi mikro-tahrir topshiriqlari o'quvchini tahrir qilish madaniyatiga o'rgatadi.

Nasriy asar tahlilini nutqni o'stirishga yo'naltirishda badiiy til vositalari bilan ishlash alohida ahamiyatga ega, chunki bu o'quvchi lug'atini nafaqat miqdoran, balki sifat jihatdan boyitadi. Boshlang'ich sinfda metafora va tashbehni nazariy ta'rif bilan emas, "qanday tasvir ko'ryapsan?" kabi sezgir savollar bilan ochish maqsadga muvofiq; bola "yuragi tog'dek" ifodasini "u juda dadil" deb izohlasa, u badiiy birlikni semantik tarjima qilish ko'nikmasini hosil qiladi, bu esa keyinchalik matn mazmunini chuqurroq talqin qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, muallifning baholovchi so'zlari, epitetlar, fe'llarning harakat intensivligini bildiruvchi shakllari ("shoshib", "sekin", "astoydil") ajratilib, "bir so'z bilan ayt", "ikki so'z bilan aniqroq ayt" mashqlari bajariladi. Natijada o'quvchi nutqida aniqlik va ifodalilik kuchayadi, stereotip so'zlardan qochish, sinonimik qatorlardan o'rinli foydalanish odati shakllanadi.

Taklif etilayotgan dars modeli amaliy jihatdan quyidagi didaktik ketma-ketlikni ta'minlaydi: avval tushunishga tayyorgarlik, so'ng tahliliy tushunish, keyin nutqiy qayta ishlab chiqish va nihoyat refleksiya. Refleksiya bosqichi ko'pincha e'tibordan chetda qoladi, holbuki u o'quvchining nutqiy o'sishini ongli idrok etishga yordam beradi: o'quvchi "men bugun qaysi yangi so'zlarni ishlatdim?", "qaysi joyda dalil keltirdim?", "gaplarim bog'lanishli bo'ldimi?" kabi savollar asosida o'zini baholaydi. Bu jarayon metakognitiv ko'nikmalarni kuchaytiradi va o'qish darsini shunchaki matn o'qish emas, nutqiy kompetensiyani boshqariladigan tarzda rivojlantirish maydoniga aylantiradi. Shuningdek, baholashning shaffofligi uchun rubrika qo'llash tavsiya etiladi: "mazmunni to'g'ri yetkazish", "izchillik", "so'z boyligi", "grammatik to'g'rilik", "dalillash" kabi mezonlar 3 darajada ifodalanadi va o'quvchi ham, o'qituvchi ham bir xil mezonga tayanadi. Bunday yondashuv nutqni o'stirishni tasodifiy emas, rejalashtirilgan va o'lchanadigan jarayonga aylantiradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi uch yo'nalishda jamlanadi. Birinchidan, nasriy asar tahlili nutq rivoji indikatorlari bilan bog'langan integrativ model sifatida talqin qilinadi, bunda har bir

tahliliy amal (epizod ajratish, qahramon xatti-harakatini baholash, muallif munosabatini aniqlash) muayyan nutqiy natija (izohli gap, dalilli fikr, bog'langan bayon, uslubiy mos replika) bilan "juftlangan". Ikkinchidan, boshlang'ich sinf sharoitida qayta hikoyalash, dialogik mashqlar va ijodiy yozma ishlarning ketma-ketligi "tushunishdan yaratishga" o'tuvchi bosqichlar sifatida asoslanadi, bu esa o'quvchining reproduktiv nutqdan produktiv nutqqa o'tish yo'lini metodik jihatdan aniq belgilaydi. Uchinchidan, mezonli baholash uchun kuzatiladigan, yoshga mos indikatorlar taklif qilinadi va ular dars jarayonida formatif baholash vositasiga aylantiriladi; bu o'qituvchiga nutqiy o'sishni erta aniqlash, individual yordam strategiyasini tanlash imkonini beradi.

Olingan natijalar nasriy asar tahlilini nutqiy mikroko'nikmalar bilan bog'lab tashkil etish o'quvchi bayonining izchilligi va dalillash sifatini oshirishini ko'rsatadi. Bu holat sinfdagi savol-javobning o'zi yetarli emasligini, savolning turi va u keltirib chiqaradigan nutqiy mahsulot oldindan rejalashtirilishi zarurligini tasdiqlaydi. Tajriba sinfidagi ijobiy siljishning muhim sababi rubrika mezonlarining o'quvchi uchun "ko'rinadigan" bo'lgani, o'qituvchi qayta aloqasining esa umumiy maqtov yoki tanbeh emas, aynan bog'lanish, dalil, so'z tanlovi kabi kuzatiladigan birliklarga qaratilganidir; bu formatif baholashning samaradorligi haqidagi xulosalar bilan uyg'un keladi. Shuningdek, matn tahlilini bosqichlarga ajratish qayta hikoyalashni faqat reproduktiv faoliyat sifatida emas, balki qayta tuzish va qayta ifodalash jarayoni sifatida yo'lga qo'yadi; bu yondashuv matn ustida ishlashning metodik talqinlari bilan hamohang [2; 4]. Biroq gap qurilishi va sinonimik boyitishdagi o'sishning sekinligi shuni anglatadiki, nasriy matn tahlili nutqning makrostrukturasi uchun kuchli omil bo'lsa-da, grammatik va leksik kompetensiyani chuqurroq rivojlantirish uchun maqsadli til materialini qo'shimcha mashqlar bilan mustahkamlash talab etiladi. Amaliy protokol nuqtai nazaridan eng samarali segment uchinchi va to'rtinchi bosqichlar bo'lib chiqdi: muallifning tasviriy vositalarini "nomlash" va qahramon xatti-harakatini dalil bilan baholash o'quvchini matn tiliga yaqinlashtirdi, shu orqali ko'chirma nutq elementlari va baholovchi sifatlar repertuari kengaydi. Cheklov sifatida tadqiqotning qisqa muddatli bo'lgani, sinflar soni cheklangani va natijalarga o'qituvchi mahorati omili ta'sir qilishi mumkinligini qayd etish lozim. Kelgusida turli janrdagi nasriy matnlar, jumladan ilmiy-ommabop hikoyachalar va biografik lavhalar asosida protokolni moslashtirish, shuningdek nutqni o'stirish natijalarini o'qish tezligi va tushunish ko'rsatkichlari bilan kompleks bog'liq holda tekshirish maqsadga muvofiq.

XULOSA. Tadqiqot boshlang'ich sinf o'qish darslarida nasriy asar tahlilini nutqni o'stirishga xizmat qildiruvchi amaliy mexanizm sifatida qayta tashkil etish mumkinligini ko'rsatdi. Bosqichli protokol asosida tayanch so'z va voqealar zanjirini ajratish, sabab-oqibat munosabatlarini ochish, muallif til birliklarini anglash, dalil keltirib baholash hamda og'zaki mahsulotni yozma matnga aylantirish izchil qo'llanganda o'quvchilarning bayoni bog'lanishliroq, syujet jihatidan tartibliroq va asosliroq bo'lishi kuzatildi. Rubrika asosida baholash va aniq mezonli qayta aloqa o'quvchi nutqidagi o'sishni barqarorlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'ldi. Natijalar o'qituvchidan dars savollarini mazmunni tekshirish bilan chekلامasdan, har bir savolni muayyan nutqiy mahsulotga olib boradigan didaktik vosita sifatida loyihalashni talab etishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev J. G., Usmonov S. Umumiy pedagogika: darslik. Toshkent, O'qituvchi, 2017. 480 b.

2. Львов М. Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах: учебное пособие. Москва, Академия, 2012. 464 с.
3. Abdullayeva M. Boshlang'ich ta'lim metodikasi: o'quv qo'llanma. Toshkent, Fan va texnologiya, 2020. 296 b.
4. Qosimova K., Matjonov S. O'qish metodikasi: darslik. Toshkent, Sharq, 2019. 304 b.
5. G'ulomova X. B., Yo'ldosheva Sh. A. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, O'qituvchi, 2019. 256 b.
6. Qosimova K., Matjonov S. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslari metodikasi. Toshkent, Sharq, 2018. 240 b.
7. Boymurodova G.A. "Integratsiyalashgan ta'limning mazmuni va mohiyati". // Zamonaviy ta'lim, 2017, 3-son.

